

LUCYNA HARC

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław

Ocena roli i znaczenia konwencji altransztadzkiej w piśmiennictwie
śląskim XVIII wieku

Wprowadzanie zasad pokoju westfalskiego w księstwach dziedzicznych na Śląsku doprowadziło do znacznego ograniczenia swobód wyznaniowych tutejszych protestantów oraz do utraty w okresie redukcji kościołów ponad 500 świątyń i działających przy nich szkół. Przełomowe znaczenie w dziejach śląskiego protestantyzmu miała śmierć ostatniego z Piastów, księcia Jerzego Wilhelma. Od tego czasu, mimo złożonych przez cesarza przed stanami księstw legnickiego, brzeskiego i wołowskiego zobowiązań do zachowania swobód religijnych, także i tu sytuacja protestantów drastycznie się pogorszyła. Nasilenie po 1675 r. akcji rekatalizacyjnej, odbieranie kościołów protestantom także w księstwach legnickim, brzeskim i wołowskim, rozwiązanie trzech konsystorzów oraz rugowanie i niedopuszczanie protestantów do stanowisk w administracji spowodowało liczne protesty przeciwko uciskowi religijnemu realizowanemu sukcesywnie w polityce cesarskiej¹.

¹ E. Anders, Geschichte der evangelischen Kirche Schlesiens, *Breslau 1886*, s. 107-109, 119-123; J. Soffner, Die Kirchen-Reductionen in den Fürstenthumem Liegnitz Brieg-Wohlau nach dem Tode des Herzogs Georg Wilhelm, „*Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*” [dalej cyt.: ZVGS], 20, 1886, s. 121—156; idem, Die Altransfadtische Convention (1707) und die Kaiser Josephinische Pfarrfundation für Schlesien (1710), *Breslau 1897*, s. 4-9; K. Raebiger, Die Wegtrahme der evangelischen Kirchen im Fürstenthum Wohlau 1680-1706 und die Konvention von Alt-Ranstadt 1707, *Leipzig 1907*, s. 1-7; F.X. Seppelt, Geschichte des Bistums Breslau, *Breslau 1929*, s. 72; H. Eberlein, Schlesische Kirchengeschichte, H. 2: Reformation und Gegenreformation, *Berlin 1940*, s. 51-53; K. Engelbert, Die Konvention von Altransfadt 1707, „*Archiv für schlesische Kirchengeschichte*”, 16, 1958, s. 255-260; G. Wąs, Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku, [w:] Historia Śląska, red. M. Czapliński, *Wrocław 2002*, s. 174—175, 182; eadem, Religionsfreiheiten der schlesischen Protestanten. Die Rechtsakte und ihre poli-

Przemarsz przez Śląsk w czasie wyprawy na Saksonię zwycięskiego Karola XII obudził nadzieje tutejszych protestantów. Pamiętając, iż na mocy zapisów pokoju westfalskiego król Szwecji otrzymał prawo interwencji na rzecz protestantów śląskich, jeśli cesarz nie będzie respektował zagwarantowanych im praw do własnego kultu religijnego, a więc do pełnej wolności religijnej w księstwach należących do książąt protestanckich i w mieście Wrocław, oraz do nieprzymuszania do konwersji protestantów z pozostałych księstw, nie omieszkali zwrócić się do Karola XII z prośbą o interwencję, z nadzieją na poprawę swego trudnego położenia².

Sytuacja polityczna, okoliczności i rokowania oraz nieustępliwość Karola XII w sprawie przywrócenia na Śląsku stanu religijnego zgodnego z postanowieniami pokoju westfalskiego, które doprowadziły do podpisania w imieniu cesarza przez kanclerza Jana Waclawa Wratisława w dniu 1 września 1707 r. w Altranstadt konwencji, ratyfikowanej przez Józefa I już 6 września, wielokrotnie były omawiane w literaturze³. Samo jej zawarcie i wprowadzenie na Śląsku doczeka-

tische Bedeutung Jur Schlesien, [w:] *Geschichte des christlichen Lebens im schlesischen Raum, lirsrg. von J. Kohler, R. Bendel, Münster 2002 (Religions- und Kulturgeschichte In Ostmittele- und Sudosteuropa, Bd. 1), Tl. 1, s. 476-477; J. Deventer, Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Reka- tolisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526-1707, Köln-Weimar-Wien 2003 (Neue Forschungen zur schlesischen Geschichte, Bd. 8), s. 249-251, 293-303; P. Wiszewski, *Nowożytność dzieje chrześcijaństwa na Dolnym Śląsku (1526-1806)*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, pod red. W. Wrzezińskiego, Wrocław 2006, s. 291—292.*

² *C. Grunhagen*, Schlesien in den letzten Jahrzehnten österreichischer Herrschaft 1707/1740, *ZVGS, 15, 1880, s. 35-36; Anders*, op. cit., s. 134; *Soffner*, Die Altranstadtische Comention, s. 9-10; *Raebiger*, op. cit., s. 23-25; *Wąs*, Historia, s. 182-183; eadem, Religionsfreiheiten, s. 476-477; *Deventer*, op. cit., s. 251; *L. Harc*, Szwedzi w oczach Ślązaków w okresie nowożytnym, [w:] *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową ~ On the Opposite Sides of the Baltic Sea. Relations between Scandinavian and Central European Countries*, red. *nauk. J. Harasimowicz, P. Oszczanowski, M. Wislocki, Wrocław 2006, t. 1, s. 97—98; Wiszewski*, op. cit., s. 292.

³ *J. Goli*, Der Vertrag von AU-Ranstaedt. Oesterreich und Schweden 1706-1701. Ein Beitrag zur Geschichte der oesterreichischen Politik während des nordischen Krieges. (Mit Quellenbeilagen.), *Prag ! 879 (Abhandlungen der königlichen böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, VI. Folge, 10. Band: Classe für Philosophie, Geschichte und Philologic, Nr. 1); C.A. Schimmelpfen- nig*, Die Altranstadtische Convention und ihre Durchjuhrung im Fürstentum Brieg, *Brieg 1884; Anders*, op. cit., s. 134-135; *Soffner*, Die Altranstadtische Convention, s. 9—14; *Raebiger*, op. cit., s. 23-33; *E. Carlson*, Der Vertrag zwischen KarolXII. von Schweden und Kaiser Joseph I. zu Atranstadt 1707, *Stockholm 1907; Engelbert*, op. cit., s. 261-264; Historia Śląska, red. *K. Ma- leczyński, 1.1, cz. III, Warszawa-Wrocław-Kraków 1963, s. 453-458.*

ło się gruntownego opracowania monograficznego autorstwa Norberta Conrada⁴. Przypomnieć wypada w tym miejscu jedynie krótko, iż w myśl zawartych w konwencji zapisów przywrócone miały zostać swobody religijne ewangelikom w księstwach legnickim, brzeskim, wołowskim, oleśnickim i ziębickim oraz w okręgu wrocławskim, łącznie ze zwrotem odebranych na tych ziemiach i przejętych przez katolików w czasach redukcji kościołów i szkół. W trzech pierwszych księstwach miano utworzyć trzy odrębne konsystorze, choć na ich czele jako prezes stanąć miał katolik, jako urzędnik cesarski w randze radcy. W księstwach dziedzicznych Habsburgów wynegocjowana została zgoda na budowę sześciu nowych ewangelickich tzw. kościołów łaski w Cieszynie, Jeleniej Górze, Kamiennej Górze, Koźuchowie, Miliczu i w Żaganiu. Tam, gdzie nie było kościołów ewangelickich, wolne miało stać się odprawianie nabożeństw domowych. Każdy ewangelik miał mieć zagwarantowane prawo do kształcenia swych dzieci w szkołach ewangelickich, a w razie braku takiej szkoły na miejscu - do wysłania potomstwa do innych miejscowości lub do zatrudnienia nauczyciela domowego. Ewangelicy mieli mieć zapewnioną wolność sumienia i nie być przymuszani do konwersji na katolicyzm. Cofnięta miała zostać zasada wyłączności katolików na obejmowanie urzędów państwowych, z wyjątkiem starosty księstwa. Ewangelicy nie powinni też więcej napotykać trudności przy zakupie ziemi. Postanowienia konwencji miały zostać wprowadzone w życie w ciągu 6 miesięcy⁵.

Przedmiotem niniejszej analizy nie jest jednak proces, który doprowadził do przyjęcia konwencji altranstadzkiej i do realizacji zawartych w niej zapisów, ale ocena jej roli i znaczenia przez samych Ślązaków na przestrzeni XVIII w. Na Śląsku zawarciu konwencji altranstadzkiej towarzyszyły radość i wielkie nadzieje wśród ewangelików. Nieskrywane było jednocześnie zawiedzenie wśród kalwinów i pozostałych odłamów protestanckich, których zawarte w niej postanowienia nie objęły, oraz ostra reakcja Kościoła katolickiego, w którego stan posiadania i pozycję konwencja godziła najbardziej. Nastroje radości wśród ewangelików znalazły odbicie w pismach ulotnych z okresu negocjacji i podpisywania samej konwencji. Zalew tych ostatnich, drukowanych głównie poza Śląskiem i tu kolportowanych, był reakcją środowisk protestanckich na

⁴ n. *Conrad s*, Die Durchjuhrung der A Itranstadter Konvention in Schlesien 1707-1709, *Wien 1971*.

⁵ Goli, *op. cit.*, s. 56—61; Grtinhagen, *op. cit.*, s. 36-37; Soffnrcr, *Die Altranstadtsche Convention*, s. 12-14; Carl son, s. 64—69; D. von Velsen, *Die Gegenreformation in den Fiirstentumer Liegnitz-Brieg-Wohlau*, Leipzig 1931, s. 200-201; Engclbert, *op. cit.*, s. 262-264; *Historia Śląska*, 1.1, cz. III, s. 455-456; Conrads, *op. cit.*, s. 41—43; Wiszęwski, *op. cit.*, s. 292.

ograniczenia cenzury austriackiej uniemożliwiającej upowszechnienie pełnej wiedzy o wydarzeniach altransztadzkich, chociażby na łamach ukazującej się na miejscu prasy⁶. Tematyka prasy i druków ulotnych wydawanych m.in. w Lipsku, związanych z zawarciem i wprowadzaniem w życie postanowień konwencji, została obszernie omówiona w przywołanym już opracowaniu Norberta Conrada⁷. Bardzo ciekawym wątkiem są grafiki zamieszczane w pismach ulotnych z okresu wchodzenia w życie zapisów konwencji z Altranstadt, z często pojawiającym się motywem przekazywania kluczy do zwracanych ewangelikom kościołów oraz z powielanymi por trećmi Karola XII i Józefa I, które w swej wymowie oddawały uczucia radości i wdzięczności wobec króla Szwecji i cesarza⁸.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu nie został poddany szerszej analizie sposób przedstawiania okoliczności zawarcia konwencji, samych postanowień oraz wprowadzania w życie jej zapisów na kartach prac osiemnastowiecznych historyków zajmujących się dziejami Śląska, pochodzących stąd, bądź pracujących i działających na Śląsku. Warto zatem przyjrzeć się ocenie wydarzeń 1707 r., dokonanej w publikacjach, które ukazały się zarówno przed rokiem 1740, a więc jeszcze w okresie habsburskim, jak i po przejściu Śląska pod panowanie pruskie.

Przegląd i omówienie — oparte na wybranych przykładach - rozpocząć należy od przywołania wydanej anonimowo w 1708 r. we Frankfurcie *Schlesische Kirchen-Historie*, której autorstwo przypisywane jest Philippowi Balthasarowi Sinoldowi von Schutz⁹. Rok po jej ukazaniu się opublikował on kolejną część,

⁶ Conrads, *op. cit.*, s. 165 (tu starsza literatura na ten temat).

⁷ Conrads, *op. cit.*, s. 165-177.

⁸ Na ten temat zob.: A. Seidel-Grzesińska, *Śląskie druki ulotne początku XVIII wieku okonwencji altransztadzkiej i królu szwedzkim, Karolu XII*, [w:] *Po obu stronach Bałtyku...*, S. 8794. Więcej na ten temat zob. w niniejszym tomie, w artykule A. Seidel-Grzesińskiej.

⁹ *[P.B. Sinold von Schutz]*, *Schlesische Kirchen-Historie, Worinnen Der Schlesier unterschiedliche Religionen und Gottes-Dienste Welche sie sowohl im Heyden=als Pabstthum Und nach erfolgter Reformation bif datu gehabt kurzlich vorgestellt wird: Wobay zugleich die von dasigen Evangelichen Standen Wieder die Pabslt. Eingriffe Gejuhrten Beschwerden nebst denen darauff erfolgten allergnadigsten Kayserl. Begnadigungen, und hierüber ertheilten Privilegiis mil beygejuget worden. Alles mit unpartheyischer Feder entworffe, Francfurt 1708. Na temat Philippa Balthasara Sinolda von Schutz zob.: F. Briimmer, Sinold Philipp Balthasar gen. v. Schutz, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie [dalej cyt.: ADB], Bd. 34, Leipzig 1892, s. 400-401. F. Briimmer błędnie podał w tymże biogramie, że Schlesische Kirchen-Historie wydana została dopiero w 1715 r. Najczęściej autorstwo Schlesische Kirchen-Historie przypisywane bywało Philippowi Balthasarowi Sinoldowi von Schutz, zob. np.: E. Weil er, Index pseudonymorum. WOrterbuch der Pseudonymen oder Verzeichniss aller Autoren, die sich falscher namen bedienen, Leipzig 1862, s. 46. Wg E. Wellera użytym w drugim tomie Schlesische**

tym razem nie anonimowo, lecz pod pseudonimem Irenicus Ehrenkrohn, która nie stanowiła kontynuacji tomu pierwszego, ale była jej uzupełnieniem opartym na wcześniej nieuwzględnionych dokumentach¹⁰. Choć w tytule obu tomów znała się adnotacja, że całość napisana została „bezstronnym piórem”, to jednak samo już zamieszczenie, obok karty tytułowej, miedziorytu przedstawiającego króla szwedzkiego Karola XII, z wychwalającym go podpisem i porównaniami do Lwa, Aleksandra Wielkiego i Salomona, zdawały się sugerować, po której stronie ulokowane były sympatie piszącego. I rzeczywiście, wkrótce po ukazaniu się publikacja wywołała dyskusję i sprzeciw ze strony katolików, nic tylko śląskich¹¹. Jak zatem przedstawione zostały w niej okoliczności zawarcia konwencji i jak została ona oceniona?

Nastrojom panującym na Śląsku wraz ze zbliżaniem się do jego granic Karola XII, negocjaczom poprzedzającym zawarcie konwencji, jej samej i działalności komisji egzekucyjnej autor opracowania poświęcił ostatnie trzy rozdziały pierwszego tomu swego dzieła, tworzące prawie 140-stronicowy, obszerny fragment¹², a także znaczną część tomu drugiego¹³. Winą za trudną sytuację śląskich protestantów obarczył jezuitów i pozostałych „papieskich duchownych”, ogromne zaś zasługi w obronie „biednych ludzi” oraz w doprowadzeniu do podpisania konwencji przypisał „wielkiemu i pobożnemu bohaterowi Północy” - Karolowi XII¹⁴. Mimo trudności i nacisków papieskiego kleru, zabiegającego o zachowanie zagarniętych protestantom kościołów i dóbr, Józef I wykażał się - zdaniem autora tekstu - sprawiedliwością i mądrością, a dzięki bożej

Kirchen-Historie *pseudonimem „Irenicus Ehrenkrohn” posługiwał się właśnie P.B. Sinold von Schutz. Dwa różne rozwiązania autorstwa dzieła znaleźć można w: M. Holzmann, H. Bohatta, Deutsches Anonymen-Lexikon. 1501-1850, Bd. II: E-K, Weimar 1903, s. 359, nr. 1192. W oparciu o biogram F. Brimmear z Allgemeine Deutsche Biographie M. Holzmann i H. Bohatta podali, że autorem Schlesische Kirchen-Historie był Philipp Balthasar Sinold von Schutz. Według drugiego rozwiązania autorem mógł być Johann Ehrenfried Zschackwitz - podstawą do takiego przypisania dla M. Holzmann i H. Bohatta była wydana w 1740 r. praca: Bibliotheca Anonymorum et Pseudonymorum detectorum collecta a Joanne Christophoro Mylio, Hamburg 1740.*

¹⁰ [P.B. Sinold von Schutz], Der Schlesiſchen Kirchen-Historie Anderer Theil: Worinnen Was der Schlesiſchen Religions-Angelegenheiten halber Vor der Hohen Kayſerl. und Konigl. Schwediſchen Commiſſion Femeſ Yorgegangen und gehandelt worden Kiirzlich enthaten, Und mit unpartheyiſcher Feder entworfen von Irenico Ehrenkrone, Freyburg 1709.

¹¹ Zob. na ten temat: J.A. Hcnſcl, *Proleſlanliche Kirchengeschichte der Gemeinen in Schieſien*, Leipzig und Licgnitz 1768, s. 642-643.

¹² [Sinold von Schutz], *op.cit.*, Tl. I, s. 612-750.

¹³ *Ibidem*, Tl. 2, s. 144-294.

¹⁴ *Ibidem*, Tl. 1, s. 615.

łasce doszło do podpisania porozumienia pomiędzy cesarzem, reprezentowanym przez hrabiego Johanna Wenzla von Wratislawa, a królem szwedzkim¹⁵. Autor *Schlesische Kirchen-Historie* szeroko opisał niezadowolenie w kręgach katolickich ze zgody Józefa I na zawarcie konwencji i na zwrot protestantom kościołów i szkół¹⁶, zwłaszcza zaś działania podjęte przez „sektę jezuicką” („die Jesuitische Secte”), zmierzające do ochrony jej interesów i pozycji¹⁷. Działania te nie przeszkodziły jednak w prowadzeniu przez komisję cesarską prac w kolejnych śląskich księstwach, co szczegółowo omówione zostało na kartach dzieła. Z perspektywy roku 1709, kiedy drugi tom *Schlesische Kirchen-Historie* trafił do druku, Philipp Bałthasar Sinold von Schutz, nie będąc w stanie przewidzieć zakresu realizacji postanowień konwencji w pozostałych punktach, epatował zadowoleniem z przebiegu negocjacji podjętych w 1707 r. i z działalności komisji egzekucyjnej, nie kryjąc swej niechęci do hierarchów katolickich próbujących przeciwdziałać wprowadzeniu w życie postanowień dotyczących zwrotu kościołów i szkół.

Niewiele później od wydania *Schiesische Kirchen-Historie*, w latach 1710-1711, ukazała się kolejna praca, doprowadzona chronologicznie do podpisania konwencji i wprowadzenia w życie wynikających z niej postanowień. Była nią opublikowana anonimowo, w dwóch tomach, *Schiesische Kern-Chronicke*¹⁸. Wyszła ona spod pióra nie Ślązaka, lecz Saksończyka, Johanna Davida Kohlera, przebywającego na Śląsku od 1707 r., po tym, gdy otrzymał posadę przy pośle szwedzkim, baronie Henningu von Strahlenheimie, odpowiedzialnym za dopilnowanie, aby postanowienia konwencji altransztadzkiej zostały w pełni zrealizowane, dla którego prowadził m.in. korespondencję w języku łacińskim z dworem cesarskim w Wiedniu¹⁹. W stosunkowo krótkim okresie napisał dość obszerną pracę przedstawiającą dzieje Śląska od legendarnych czasów Piasta po śmierć cesarza Józefa I, zawierającą zarys panujących tu stosunków politycznych oraz opis geograficzny ziemi śląskiej. W części zasadniczej tekst nie był szczególnie oryginalny, oparty bowiem został w dużej mierze na opublikowa-

¹⁵ *Ibidem*, Tl. 1, s. 616. Po tym wprowadzeniu w okoliczności zawarcia konwencji autor przytoczył w dwóch kolumnach łaciński i niemiecki tekst konwencji (*ibidem*, Tl. 1, s. 616-627).

¹⁶ *Ibidem*, Tl. 1, s. 643-644, 669.

¹⁷ *Ibidem*, Tl. 1, s. 676. Ostre uwagi pod adresem jezuitów znajdują się także dalej, np. zob.:

ibidem, Tl. 1, s. 701

¹⁸ [J.D. Kohler], *Schiesische Kern-Chronicke*, Bd. I, Niimberg 17)0; Bd. II, Frankfurt und Leipzig 1711.

¹⁹ Por.: von Wegele, *Kohler Johann David*, ADB, Bd. 16, 1882, s. 442-443; L. Harc, *Samuel Benjamin Klose (1730-1798). Studium historiograficzno-źródłoznawcze*, (=Acta Universitatis Wra- tislaviensis 2389, Historia CLVII), Wrocław 2002, s. 41.

nym ponad dwadzieścia lat wcześniej dziele Friedricha Lucae zatytułowanym *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten*²⁰. Tym jednak, co zwraca uwagę już w długim, barokowym tytule pracy Kohlera, jest zamieszczony na końcu dopisek: „Nebst Einer umstandlichen Erzehlung von der Executions-Commission der Altranstadtischen Convention”. W pierwszym akapicie wstępu do swego dzieła autor poczuł się zobligowany do wyjaśnienia tytułu, jaki nadał swej pracy, oraz zamykającego tenże tytuł zdania, odnoszącego się do działalności komisji egzekucyjnej mającej wcielić w życie postanowienia konwencji altransztadzkiej. Zwrócił uwagę na złożoność sytuacji religijnej na Śląsku, a decyzję o zamieszczeniu obszernego fragmentu poświęconego konwencji i realizacji jej postanowień wytłumaczył chęcią przekazania zainteresowanym penetracją tej problematyki czytelnikom tekstów pism dotyczących wydarzeń lat 1707-1709²¹.

Zgodnie z zapowiedzią **ze** wstępu Kohler umieścił pod koniec tomu pierwszego niezwykle obszerny, bo ponad 100-stronicowy rozdział poświęcony okolicznościom, które doprowadziły do powstania konwencji z Altranstadt. Przytoczył jej łaciński i niemiecki tekst, a następnie treść dokumentów towarzyszących powołaniu komisji egzekucyjnej mającej wprowadzić w życie postanowienia układu altransztadzkiego i dokumentów związanych z jej działalnością, aż po zacytowanie ogłoszonego 8 lutego 1709 r. recessu wykonawczego, wydanego przez Józefa I, zawierającego powzięte przez komisję cesarską decyzje i postanowienia związane z wprowadzaniem zapisów konwencji²². Warto w tym miejscu podkreślić, że autor *Schlesische Kern-Chronicke* znalazł się w sytuacji komfortowej, mając dostęp do dokumentów i korespondencji barona Henninga von Strahlenheima. W tekście powstrzymał się za to od szafowania własnymi ocenami. Taka postawa wynikała przede wszystkim z charakteru przyjętego przez niego, dominującego w ówczesnej historiografii, modelu narracji, polegającego na obfitym cytowaniu materiału dokumentowego i oszczędnym łączeniu cyta-

²⁰ F. Lucae, *Schlesiens curiose Denckwürdigkeiten*, Frankfurt am Oder 1689.

²¹ [Kohler], *op. cit.*, Bd. I, s. nienumcrowanc: „Der weillaufftige Titel dieses Werckgens brevet mich von der Verbindlichkeit eine ausführliche Vorrede von dessen Inhalt zu machen. Es sind bißhero unterschiedliche Beschreibungen derer Königreiche, Lander und Stadte, welche bey jetziger Zeit entweder der Kriege, oder eine andere Begebenheit notable gemachet, zum Vorschein gekommen, daher man nur mit wenigen meldet, dafi weil auch von Schlesien zeithero wegen der Exccution der Alt-Ranstadtischen Convention viel Redens gewesen, daB man deßwegen auch denen Liebhabem dergleichen Schriften zu besserer Penetration des gantzen Religions-Wercks in Schlesien, mit einer Beschreibung dieses Hertzogthums hat an die Hand gehen wollen. Das Herzogthum Schlesien ist ohnedem ein solches Land, daC, wenn auch gleich die wichtige Religions-Negotiations dar inne nicht vorgegangen ware, es doch meritirte, daB man sich dessen Beschaffenheit und Zu stand bekannt mache”.

²² *Ibidem*, Bd. I, s. 492-614.

tów źródłowych odautorskimi wyjaśnieniami. W tekście znalazły się niemniej zdania pokazujące pozytywny stosunek piszącego do samej konwencji i jej znaczenia dla śląskich ewangelików, co wyraźnie widoczne jest we fragmentach, w których stwierdzał on, że to dzięki konwencji nie tylko doszło do zwrotu kościołów w księstwach legnickim, brzeskim i wołowskim, ale że również dzięki niej możliwe stało się podjęcie renowacji w tzw. kościołach pokoju w Świdnicy, Jaworze i Głogowie oraz dobudowanie przy nich dzwonnicy, a w wielu parafiach doszło do przywrócenia szkolnictwa ewangelickiego oraz do umożliwienia na powrót pogrzebów zgodnych z ceremonią ewangelicką²³²³.

Repliką katolicką na obie publikacje ewangelickie, zwłaszcza zaś na *Schlesische Kirchen-Historie*, stała się wydana w trzech częściach, w latach 1723-1724, historia luteranizmu na Śląsku, autorstwa Michaela Josepha Fibigera, prałata wrocławskiego kościoła św. Macieja²⁴. Dążenie do gruntownego, wręcz drobiazgowego przedstawienia zjawiska rozprzestrzenienia się reformacji na Śląsku i zwalczania przez duchownych luteranów Kościoła katolickiego sprawiło, że autorowi udało się poprowadzić narrację od ukazania początków reformacji w części pierwszej, po zaledwie 1576 r. w części trzeciej. Swój stosunek do konwencji z Altranst&tdt Fibiger zawarł jednak w przedmowie do części pierwszej. Zwrócił uwagę, że od czasu jej zawarcia na temat historii religii na Śląsku wypowiedzieli się przedstawiciele strony luteranów, a zabrakło głosu, który przedstawiłby stanowisko katolików i ukazał wielkość strat, jakie przyniosła im konwencja altranstadtzka. Przyszedł więc najwyższy czas, argumentował Fibiger, aby całemu światu, a zwłaszcza mieszkańcom ziemi śląskiej, nakreślić prawdziwe dzieje luteranizmu na Śląsku i szkodliwe działania podjęte przez miejscowy „luteranowski motłoch” przeciw katolickiemu duchowieństwu, aby opisać straty zadane Kościołowi, również te, które wynikały z podpisania przez cesarza, wbrew stanowisku papieża Klemensa XI, konwencji z Altranstadt, a także aby odpowiedzieć na kalumnie zawarte w pracach luteranów, szczególnie zaś w anonimowo wydanej we Frankfurcie *Schlesische Kirchen-Historie*. Prałat kościoła św. Macieja zapewnił w przedmowie, że sam zamierza wzorować się na wolnych od błędów i rzetelnych *Schlesische Religions-Acten* Gotfryda Ferdynanda von Buckischa oraz na dokumentach należących do wrocław-

²³ *Ibidem*, Bd. I, s. 522-523.

²⁴ M.J. Fibiger, *Das In Schlesien Gewalthalig eingerissene Lutherthum. Lind die Dadurch erfolgte schwere Verfolgung der Rom. Kirchen und Geistlichkeit etc. Denen Lutherischen Beschwer- Fuhtngen, Sonderlich aber denen leichtferligen, Wieder die Catholische Religion ausgestreulen SchmJh- and Laster-Schriffien entgegen geleet*, Tl. 1—3, Brclsau auffm Dohm 1723-1724.

skiej kapituły katedralnej²⁵. Szczegółowość narracji uniemożliwiła mu jednak doprowadzenie dzieła do początków XVIII w., do czasu zawarcia konwencji w Altranstadt.

Kolejne lata, aż po schyłek okresu habsburskiego, nie przyniosły istotnych publikacji historycznych, które objęłyby czasy aż po powstanie konwencji altranstadtzkiej. Dopiero w 1741 r. ukazał się opracowany przez Anthona Balthasara Walthera dwutomowy zbiór źródeł noszący tytuł *Silesia Diplomatica oder Verzeichniss derer gedruckten schlesischen Diplomatium, Privilegionim, Landesgesetze [...]*²⁶. W tomie pierwszym zgromadzone zostały materiały do historii Kościoła na Śląsku, wśród których znalazła się też konwencja z Altranstadt oraz inne dokumenty i korespondencja towarzyszące jej zawarciu i wynikające z wprowadzenia jej zapisów²⁷. Po przytoczeniu streszczeń wspomnianych dokumentów w języku niemieckim Walther dodał jeszcze informacje o ich objętości, a w przypadku dokumentów wcześniej opublikowanych - o miejscach wydania. Konstrukcja pracy wykluczała komentowanie zamieszczonych w rejestrach źródeł. Nie można więc stwierdzić kategorycznie, jaki był stosunek Walthera do samej konwencji i do jej postanowień. Sądząc jednak z liczby dokumentów poprzedzających podpisanie konwencji i związanych z wprowadzeniem jej postanowień w życie, a zamieszczonych na kartach *Silesia Diplomatica*, można pokusić się o przypuszczenie, że oceniał ją jako ważną w dziejach śląskiego Kościoła. Przejście Śląska pod panowanie pruskie, a wraz z tym zniesienie ograniczeń cenzury, która w czasach habsburskich niechętna była dopuszczaniu do druku publikacji poświęconych dziejom reformacji i krytyce Kościoła katolickiego, zaowocowało wydaniem wielu prac dotyczących dziejów protestantyzmu na Śląsku, pisanych najczęściej przez pastorów. Wysyp tego typu publikacji nastąpił już po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej, a więc po zakończeniu wojny siedmioletniej. W tych opracowaniach, które chronologicznie objęły również wiek XVIII, musiała się pojawić i pojawiała się sprawa podpisania i

²⁵ *Ibidem, Vorrede*, s. nienumerowane.

²⁶ *A.B. von Walther, Silesia Diplomatica oder Verzeichniss derer gedruckten schlesischen Diplomatium, Privilegiorum, Landesgesetze, Statuten, Pabstlichen Bullen, Ober-Amtlichen Patenten, Gerichtlichen Bescheide, Beschlüsse, Gulach ten, Rechtlichen Ausfuhrnngen, Beschwernisse, Ver- gleiche, Friedens-Schliisse, und andrer zur Schlesischen Historie und Rechtsgelehrsamkeit gehori- gen Uhrkunden mdNachrichten. Nebst einem Verzeichniji derer Autorum, worinnen dieselben zum Theil befindlich, und einem Register U ber die vornehmsten Sachen. Erster To mus. En t hall die zur Religion, Bifithum, Clerisey, Stifffern, Kirchen und Schulen gehörigen Uhrkunden, Breslau 1741, Bd. III. Por.: F. Heiduk, Die deutsch Literatur in Schlesien, zwischen Barock und Biedermeier, [w:] Schlesien zwischen Barock und Biedermeier 1740-1820, hrsg. von W. Bein, Wiirzburg 1983, s. 33-34.*

²⁷

wejścia w życie konwencji altransztadzkiej. O roli i znaczeniu, jakie większość protestanckich historyków Kościoła przykładała do konwencji, najlepiej wydaje się świadczyć fakt, że rok 1707 potraktowany został wręcz jako cezura w dziejach reformacji na Śląsku. Za datę graniczną uznali go niezależnie - ze względu na bez mała równoległy czas publikacji - Abraham Gottlob Rosenberg, pastor we wsi Mierczyce koło Jawora, autor opublikowanej w 1767 r. *Schlesische Reformationsgeschichte*²⁸ oraz Johann Adam Hensel, pastor z Nowej Wsi Grodziskiej koło Złotoryi, autor wydanej w 1768 r. *Protestantische Kirchengeschichte der Gemeinen in Schlesien*²⁹.

Dla Rosenberga od czasu podpisania konwencji nastął szósty, spokojny na ogół okres w dziejach śląskiego Kościoła ewangelickiego, w którym dzięki bożemu wsparciu etap burz i wstrząsów został trwale zakończony, a jednocześnie nastął czas budowy i ponownego rozkwitu³⁰. Nie dziwi więc, że po przedstawieniu takiej argumentacji samo zawarcie konwencji musiało stać się dla niego ważną cezurą. Pastor z Mierzyc doprowadził swe dzieło jedynie do przełomu lat 60. i 70. XVI w., dlatego jego opinia dotycząca wydarzeń altransztadzkich ograniczona została do kilku zdań z przedmowy, w której z uznaniem pisał o efektach interwencji Karola XII i o pozytywnych zmianach, jakie dzięki niej nastąpiły w położeniu śląskich ewangelików³¹.

Szeroko okoliczności zawarcia konwencji z Altranstadt opisał za to drugi z wymienionych autorów, Johann Adam Hensel. Szósty okres w dziejach śląskiego protestantyzmu, według jego periodyzacji, rozpoczął się wraz ze śmiercią Jerzego Wilhelma, a trwał do podpisania konwencji altransztadzkiej, z kolei siódmy okres przypadł na lata 1707-1740, a więc od podpisania konwencji między Karolem XII a Józefem I, po zmianę przynależności politycznej Śląska³². Po przedstawieniu okoliczności, w jakich doszło do szczęśliwego pojawienia się Karola XII na Śląsku i w Saksonii, Hensel przypomniał o uprawnieniach króla Szwecji do gwarantowania postanowień pokoju westfalskiego³³. Wyjaśnił też, że dzięki uniknięciu konfliktu pomiędzy obiema stronami w 1707 r. oraz ze względu na odnowienie zapisów traktatu westfalskiego dokument

²⁸ A.G. Rosenberg, *Schlesische Reformationsgeschichte*. Nach des seligen Herm Verfassers Abstreben von einem dessen Freunde zum Druck befördert, Breslau 1767.

²⁹ *Hensel*, op. cit., Yorbericht des Verfassers, §. XV11-XV!II, s. *nienumerowane i s. 555-561*.

³⁰ Rosenberg, *op. cit* *Yorrede*, s. *nienumerowane*.

³¹ *Ibidem*, *Yorrede*, s. *nienumerowane*.

³² *Hensel*, op. cit., Yorbericht des Yer/assers, §. XYII-XYIII, s. *nienumerowane*.

³³ *Ibidem*, s. 559-561.

podpisany w Altranstadt nazwany został konwencją, a nie zawarciem pokoju³⁴.

Osamym Karolu XII Hensel wypowiadał się wzniosłe, z podziwem. Z pewnym uznaniem napisał jednak i o cesarzu, który wziął na siebie pomyślnie wprowadzanie konwencji³⁵. Nie omieszkał też omówić protestu papieskiego wobec jej postanowień³⁶. Na kolejnych stronach szczegółowo zrelacjonował korespondencję pomiędzy komisją cesarską, stanami śląskimi i baronem Strahlenheimem w sprawie doprowadzenia do przygotowania recessu egzekucyjnego i wejścia w życie zapisów konwencji³⁷. Sam recess uznał za doniosły i znamieny w dziejach śląskiego protestantyzmu, stanowiący zwieńczenie zmian zapowiedzianych w konwencji z Altranstadt³⁸.

Hansel pamiętał jednak i o tym, że postanowienia konwencji i zapisy recessu nie objęły członków Kościoła reformowanego na Śląsku, mimo interwencji królowej angielskiej i Holandii³⁹. Nie zmieniło to jego wielkiego uznania dla przemian, jakie w latach 1707-1709 dokonały się w położeniu śląskich protestantów. Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż autor *Protestantische Kirchengeschichte der Gemeinen in Schlesien* dostrzegł szerszy kontekst i wpływ międzynarodowych uwarunkowań, które przesądziły o ulegnięciu przez Józefa I naciskom Karola XII i doprowadziły do wprowadzenia wynikających z konwencji zobowiązań także po zniknięciu bezpośredniego, militarne go zagrożenia ze strony

³⁴ *Ibidem*, s. 561: „Weil nun also zwischen dem Kayser und Schweden wegen Schlesiens kein neuer Krieg entstanden war, sondern diese Tractaten nur eine Erläuterung und Erneuerung des alten westphälischen Friedens waren, wo etwan dagegen in langer Zeit in Schlesien gehandelt worden, so fflhrt es nicht den Nahmen eines Friedensschlusses, sondern heisset nur die altranstadtische Con- vention, da raan friedlich und in Güte denen Religionsbeschwerden durch diese Tractaten und Vergleich abgeholfen, die Freundschaft von neuem befestiget und einem Kriege vorgebeuet hat”.

³⁵ *Ibidem*, s. 561-562.

³⁶ *Ibidem*, s. 567-568.

³⁷ *Ibidem*, s. 571-621.

³⁸ *Ibidem*, s. 621: „Diese Tractaten wurden zwar endlich zu Ende gebracht, aber der vollige grosse Exccutionsrecess konnte doch nicht eher als 1709 im Februar zu Stande kommen, womit also gehöriger massen dis es ganz wichtige Werk für die protestirenden Schlesier, der altranstadtischen Vergleichs oder Convention seine geltende Endschaft errichte. Ich habe zwar schon die wichtigsten Stüicke dieses Recesses bereits specificiret, weil aber an dem Inhalt desselben so viel gelegen ist, so glaube ich zur Erläuterung, daß dieses eine den Nachkommen zu wissen sehr nothige Schrift sey, den ganz völligen Executionsrecess zu lesen, des wegen ich denselben lieber von Wort zu Wort hier inseriren will, als nur etwan das Wichtigste aus demselben anzumerken. Es ist zwar etwas weit- laufig, den Lesern aber doch nothig”. Po tych słowach Hensel przytoczył w całości tekst recessu egzekucyjnego.

³⁹ *Ibidem*, s. 626-631.

króla Szwecji po przegranej przez niego bitwie nad Połtawą⁴⁰. Pisząc zaś o realizacji postanowień. Hensel nie omieszczał przedstawić nastrojów niezadowolenia wśród katolików z powodu zmiany pozycji protestantów i zwrotu w polityce cesarza wobec ewangelików⁴¹. Odnosił także wzniesienie sześciu kościołów „łaski”, utworzenie trzech nowych konsystorz - co było efektem samej konwencji - oraz wyświęcanie po 1709 r. nowych pastorów⁴². Konwencja i realizacja wynikających z niej postanowień stanowiły dla pastora spod Złotoryi niezwykle ważne wydarzenie w dziejach śląskiego protestantyzmu.

Z perspektywy kilkudziesięciu lat w piśmiennictwie śląskim i w pracach tujszych historyków o wydarzeniach 1707 r. pisano więc - na ogół - z uznaniem, wysoko oceniając zarówno samą konwencję, jak i główne postaci tamtych wydarzeń: Karola XII oraz Józefa I. Nawet Karl Ludwig von Klober und Helseborn, autor dwutomowego dzieła *Von Schlesien vor and seit dem Jar 1740*⁴³, który bywał wyjątkowo krytyczny, niekiedy wręcz sarkastyczny, kiedy pisał o Habsburgach⁴⁴, w przypadku Józefa I docenił - i to dwukrotnie⁴⁵ - roztropność i mądrość cesarza, który pod presją Karola XII gotów był pójść na ustępstwa wobec śląskich ewangelików po to, aby nie zaangażować się w wojnę północną, która otarła się o granice Śląska z Polską. O Karolu XII, którego porównał z Herkulesem, napisał, że jako król szwedzki, a tym samym gwarant postanowień pokoju westfalskiego, wywiązał się w pełni z pokładanych w nim przez śląskich ewangelików nadziei, doprowadzając do podpisania konwencji altranszadzkiej. Z uznaniem wyraził się też o Józefie I, który dotrzymał zawartej w konwencji obietnicy zwrotu kościołów

⁴⁰ *Ibidem*, s. 633-637.

⁴¹ *Ibidem*, s. 643-644.

⁴² *Ibidem*, s. 644-652.

⁴³ [K.L. von Klober und Helseborn], *Von Schlesien vor und seit dem Jar 1740*, T. I, [-], Freiburg 1785.

⁴⁴ *Por. np. opinię Klobera na temat ojca Józefa I, cesarza Leopolda I: [von Klober und Helseborn]*, op. cit., Tl. I, s. 267-268. *Na temat stosunku Klobera do Habsburgów zob.: H. Markgraf*, Die Entwicklung der schlesischen Geschichtschreibung, *ZVGS*, 22, 1888, s. 16; *G. Menz*, Die Entwicklung der Anschauung von der Germanisierung Schlesiens in der schlesischen Geschichtschreibung bis auf Stenzel, *Stettin 1910*, s. 39-45; *J.J. Menzel*, Die Anjange der kritischen Geschichtsforschung in Schlesien zu Beginn des 19. Jahrhunderts, [w:] Festschrift Ludwig Petry, Tl. 2, *Wiesbaden 1969*, s. 254.

⁴⁵ Tematyka związana z zawarciem konwencji altranszadzkiej pojawiła się w pracy Klobera dwukrotnie: w części pierwszej, w rozdziale omawiającym okres panowania cesarza Józefa I ([von Klober und Helseborn], op. cit., Tl. I, s. 268-269) oraz w załączniku poświęconym dziejom religii i Kościoła na Śląsku od X w. po czasy współczesne autorowi ([von Klober und Helseborn], op. cit., Tl. II, s. 457).

zgody na budowę „kościółów łaski”⁴⁶. Na pozytywnym stosunku Klobera do cesarza, nazwanego przez niego władcą o oświeconych politycznych i moralnych poglądach⁴⁷, zaważyło też nieugięcie się przez Józefa I naciskom płynącym ze strony Stolicy Apostolskiej i nuncjusza papieskiego oraz racjonalne ocenie rachunku zysków i strat, jakie mogła pociągnąć za sobą odmowa pójścia na ustępstwa na rzecz śląskich protestantów wobec nacisków Karola XII⁴⁸. W samym tekście konwencji autor *Von Schlesien vor und seit dem Jar 1740* widział wyraźnie wyartykułowane stanowisko króla szwedzkiego i jego ministrów, a o pozycji Karola XII w tym czasie najpełniej świadczył fakt, że nie musiał pozostać na Śląsku ani w Saksonii, aby postanowienia z 1 września 1707 r. zaczęły być wprowadzane w życie. Wystarczyło powierzenie tego zadania szwedzkiemu pełnomocnikowi baronowi Henningowi von Strahlenheim⁴⁹.

Pozytywnie pisano na ogół także o dokonującym się już po zawarciu konwencji procesie zwrotu ewangelikom świątyni i budowy nowych „kościółów łaski”, a także o powstaniu w Legnicy Akademii Rycerskiej, w której wspólnie kształcić zaczęli się chłopcy pochodzący z rodzin szlacheckich, zarówno katolickich, jak i protestanckich. Połączenie w jednej placówce edukacji młodzieży różnych wyznań oraz mieszanej pod względem wyznaniowym kadry pedagogicznej, którą tworzyli katolicy i ewangelicy nauczyciele, stanowiło ewenement, gdyż była to jedyna w tym czasie szkoła na Śląsku przestrzegająca tolerancji religijnej⁵⁰. Zdarzały się jednak i takie opinie, że nie wszędzie, zwłaszcza w tzw. księstwach dziedzicznych, realizacja postanowień konwencji dotyczących głoszenia tam, gdzie nie było kościołów ewangelickich, kazań w domach,

⁴⁶ [von Klober und Helseborn], *op. cit.*, Tl. I, s. 268-269.

⁴⁷ *Ibidem*, Tl. II, s. 457: „Der Kaiser Josef, ein herr von aufgeklartem politischem und moralischen begriffen [...]”.

⁴⁸ *Ibidem*, Tl. II, s. 457-458.

⁴⁹ *Ibidem*, Tl. II, s. 458-459.

⁵⁰ **L. Sturm**, Das Volksschulwesen Schlesiens in seiner geschichtlichen Entwicklung. Kun dargestellt für Lehrer und Freunde der Schule, *Breslau 1881*, s. 24; **H. Dziurka**, Akademia Rycerska w Legnicy, *Wrocław-Legnica 1981*, s. 3-6; idem, Józefińska Królewska Akademia Rycerska w Legnicy. Z badań nad jej założeniem i budową, „*Szkice Legnickie*”, t. XI, 1985, s. 160-161; **K. Matwijowski**, Pod bezpośrednimi rządami Habsburgów (1675-1740), [w:] Legnica. Zarys monografii miasta, *pod red. S. Dąbrowskiego, Wrocław-Legnica 1998*, s. 177-178; **J. Budzyński**, Paideia humanistyczna, czyli wychowanie do kultury. Studium z dziejów klasycznej edukacji w gimnazjach XVI-XVIII wieku (na przykładzie Śląska), *Częstochowa 2003*, s. 173; **L. Harc**, Oświata w Legnicy w XVIII wieku, [w:] Tradycje nauki legnickiej. Konferencja naukowa z okazji 480. rocznicy założenia uniwersytetu w Legnicy, 12 października 2006 r., *red. S. Dąbrowski, Legnica 2007*, s. 137-138; **B. Burda**, Szkolnictwo średnie na Dolnym Śląsku w okresie nowożytnym (1526-1740), *Zielona Góra 2007*, s. 36.

prawa do swobody kształcenia dzieci zgodnie z własnym wyznaniem oraz realizacja innych zapewnień o równym traktowaniu katolików i protestantów była w równej mierze przestrzegana. Przykłady łamania tych zapisów konwencji pokazał inny śląski historyk reformacji - Gottlieb Fuchs, przez wiele lat będący pastorem w Psarach, autor opublikowanych w latach 1770-1776 wielotomowych *Materialien zur evangelischen Religionsgeschichte der Furstenthumer und freyen Standesherrschaften in Oberschlesien*⁵¹.

Rekapitułując, stwierdzić można, iż bez wątplenia dla XVIII-wiecznych autorów konwencja z Altranstadt stanowiła ważne wydarzenie w historii Śląska i w dziejach śląskiego protestantyzmu, którego nie sposób było nie dostrzec i nie opisać. Z tekstów protestanckich historyków Kościoła emanowało zadowolenie z doprowadzenia do poprawy sytuacji śląskich ewangelików i radość ze zmniejszenia stanu posiadania Kościoła katolickiego. Z mniejszym entuzjazmem wypowiediano się na temat realizacji zapisów konwencji dotyczących równego traktowania ewangelików i katolików w dostępie do urzędów państwowych, obwiniając o niedochowanie postanowień następcę Józefa I, cesarza Karola VI. Opinie wyrażane na temat konwencji nie rozłożyły się jednak symetrycznie po stronie protestanckiej i katolickiej, co wynikało przede wszystkim z braku - poza publikacją prałata M.J. Fibigera - wydanych drukiem, a przez to opiniotwórczych, opracowań przedstawiających katolicki punkt widzenia.

⁵¹ *G. Fuchs*, *Materialien zur evangelischen Religionsgeschichte der Furstenthumer und freyen Standesherrschaften in Oberschlesien, Tl. I-VI, Breslau 1770-1776.*